

JÓZEF BREMER

WPROWADZENIE
DO FILOZOFII UMYŚLU

Wydawnictwo WAM

Kraków 2010

WPROWADZENIE

Świadomość w twarzy drugiego. Popatrz w twarz drugiego i zobaczysz w niej świadomość [...], światło w twarzy drugiego.
(WITTGENSTEIN, *Zettel*, 220)¹.

Zwrotu „filozofia umysłu” (*philosophy of mind*) zaczęto używać w naturalistycznych nurtach anglo-amerykańskiej filozofii analitycznej w latach pięćdziesiątych minionego wieku. Określano nim teoretyczne rozważania o naturze umysłu, o jego właściwościach i związkach z ciałem. Zakres tych rozważań obejmuje także pytanie o świadome Ja, o jego osobową tożsamość oraz o możliwość dojścia do stanów świadomości innej osoby.

Zacznijmy od prostego przykładu. Chcąc opisać osobę zwaną Pawłem, używamy zdań w rodzaju: „Paweł ma niebieskie oczy, jest wysokim brunetem”, czy też „Paweł jest uzdolniony, odcytany, pogodny”. Obydwie wypowiedzi odnoszą się wprawdzie do Pawła jako do osoby, mówimy jednak często, że te pierwsze dotyczą własności jego ciała, te drugie zaś własności jego umysłu, jego ducha. Problem pojawia się na przykład ze zdaniem „Paweł spaceruje” – które zdaje się odnosić zarówno do ciała, jak i do umysłu Pawła.

Te potoczne, niekwestionowalne opisy nas samych i innych osób zawierają jednak swoistą sprzeczność. Z jednej strony traktujemy nazwy własne, jak „Paweł”, czy zaimki, „ja”, „ona” oraz „on”, jako odnoszące się do osób, z których każda jest indywidualium, przedstawiającym pierwotną jedność umysłowo-cielesną. Z drugiej zaś strony mówimy, że jako osoby składamy się z ciała i z tego, co umysłowe, to znaczy widzimy siebie i drugich dualistycznie. Gdy mówimy o Pawle, że coś poznaje, że w coś wierzy czy czegoś sobie życzy, to wypowiedzi te najczęściej rozumiemy jako odnoszące się do specyficznych procesów zachodzących w jego niedostępnej dla naszego bezpośredniego poznania sferze umysłowej czy – mówiąc inaczej – w jego sferze duchowej.

Czym jest owo umysłowe „coś”, do którego odnoszą się terminy: „myśli”, „pragnie”, „odczuwa ból”? O jaki związek nam chodzi, gdy mówimy o wzajemnym oddziaływaniu pomiędzy umysłem a ciałem? W jaki sposób umysł poznaje materialny świat zewnętrzny? Jak w ogóle możemy poznać stany świadomości drugiej osoby, to znaczy skąd wiemy, że ona myśli, odczuwa ból, skoro nie mamy bezpośredniego dostępu do jej stanów mentalnych? Dostęp taki mamy jedynie do naszych własnych stanów mentalnych. Ponadto stany czy przeżycia duchowe tworzą szeroką gamę, której elementy w języku potocznym dokładnie rozróżniamy: proste

¹ Ze względu na spójność pracy cytowane teksty podaję niekiedy w własnym tłumaczeniu.

spostreżenia, spontaniczne myśli, przemyślane refleksje, życzenia, obawy, akty woli, przeżycia religijne, wrażenia, odczucia, halucynacje, ból, nastroje i tak dalej. Co odpowiada tym stanom po stronie cielesnej i według jakich kryteriów można owe cielesne odpowiedniki zróżnicować?

Powyższe pytania, które sygnalizują w sposób intuicyjny niektóre z problemów filozofii umysłu oraz z filozofii świadomości², dzielę na dwie grupy: pytania o charakterystyczne cechy świadomego umysłu oraz pytania o oddziaływanie między tym, co umysłowe, a ciałem. Zagadnienia świadomego umysłu analizowane są zazwyczaj jako „problemy świadomości” i należą do grupy pierwszej. Tak zwany problem psychofizyczny, inaczej problem umysł – ciało³, należy do drugiej grupy.

PROBLEM UMYŚL – CIAŁO

Rdzeń tego problemu stanowi pytanie o rodzaj zależności pomiędzy umysłem a ciałem: czy niematerialny (to znaczy niepodlegający prawom nauk empirycznych) umysł może wpływać na materialne ciało, a jeśli tak, to w jaki sposób?

W niniejszym opracowaniu nie zajmuję się szerzej tradycyjnymi, znanymi z historii filozofii odpowiedziami na przytoczone powyżej pytania. Omawiam i krytycznie analizuję kolejne filozoficzne próby rozwiązania problemu umysł – ciało, proponowane w ramach anglosaskiej filozofii analitycznej i związanej z nią kognitywistyki⁴. Rozwinięta w tej filozofii metoda i wynikający z niej sposób zadawania pytań dotyczą nie tyle samych umysłowo-cielesnych rzeczywistości, ile przede wszystkim języka, za pomocą którego pytania te wyrażamy i w którym o nich mówimy. Ogólnie mówiąc, przez termin „ciało” analitycy rozumieją najczęściej anatomiczno-funkcjonalną strukturę systemu nerwowego, przez pojęcie „umysł” – stany duchowe, zwane również „stanami mentalnymi” (myśli, spostrzeżenia, odczucia).

Cechą wspólną wielu analitycznych rozwiązań problemu psychofizycznego jest odwoływanie się do wyników badań nauk szczegółowych. W medycynie pytamy na przykład o zależności psychosomatyczne, w biologii o znaczenie przystosowawcze jakiejś cechy żywego organizmu, w naszym konkretnym przypadku o znaczenie przystosowawcze i o funkcję stanów mentalnych. Powstanie takich nauk jak: cybernetyka, psychobiologia,

² Ang. *philosophy of mind, philosophy of consciousness*, niem. *Philosophie des Geistes, Philosophie des Bewußtseins*.

³ Ang. *body-mind problem*, czasem *mind-body problem*, niem. *das Leib-Seele-Problem*.

⁴ Termin „filozofia analityczna” omawiają: AYER, *Filozofia w XX wieku*, s. 290, BECKER-MANN, *Wprowadzenie*, s. 11-25.

socjobiologia, neurofizjologia, nauki o sztucznej inteligencji, wprowadziło nowe elementy do dyskusji nad problemem umysł – ciało. Na przykład przedmiotem badań nad tak zwanymi sztucznymi inteligencjami jest między innymi analogia zachodząca pomiędzy procesami umysłowymi a odpowiednimi stanami maszyn liczących oraz analogia pomiędzy wspomnianymi procesami a operacjami wykonywanymi przez maszyny.

Z kolei rozwój nauk szczegółowych wpłynął na jedno z głównych zagadnień problemu psychofizycznego – pytanie o syntezę naszego potocznego, codziennego mówienia o zjawiskach umysłowych z naturalistycznym obrazem nas samych rozwijanym w ramach nauk szczegółowych⁵. O ile za obrazem potocznym – mówiąc ogólnie – stoi arystotelesowska-strawsonowska filozofia, w której podstawowymi obiektami są ludzie, zwierzęta, drzewa czy stoły, o tyle naukowe obrazy świata operują najczęściej obiektami teoretycznymi, postulowanymi przez teorie naukowe⁶. Odmienne są także metody, którymi posługujemy się w obydwu obrazach świata. Na przykład mówiąc o wyjaśnianiu w obrazie potocznym, możemy się odwołać do naocznych obserwacji i indukcyjnych postępowań JOHN A. STUARTA MILLA. W obrazie naukowym rozwijamy skomplikowane teorie, w ramach których chociażby postulujemy istnienie nieobserwowalnych obiektów. Stąd jedno ze sformułowań problemu umysł – ciało wyraża się właśnie w pytaniu o miejsce przypadające potocznie rozumianym cechom umysłowym w naukowym obrazie świata.

Sam problem umysł – ciało może być rozważany pod wieloma aspektami. Przykładowo wymieniam kilka z nich:

- (A) Problem mentalnych uniwersaliów – filozoficzna teoria umysłu jest tylko wtedy interesująca, gdy dopuszcza ogólne wypowiedzi o klasach stanów umysłowych.
- (B) Intencjonalność stanów umysłowych i jej sprowadzalność do naturalistycznych relacji zachodzących w świecie fizycznym.
- (C) Teoriopoznawczy status introspekcji, pytanie o to, czy istnieje wiedza o mentalnych stanach jakościowych (wrażeniach zmysłowych), niezależna od wszelkiego opisu językowego.
- (D) Teoria dotycząca zjawiskowych treści świadomości (między innymi problem tak zwanych qualiów).
- (E) Problem poznawania cudzych stanów psychicznych.

⁵ Na przykład SELLARS, mówiąc o człowieku i jego przeżyciach, wskazuje na potrzebę syntezy dwóch obrazów świata: manifestującego się (*manifest image*) i naukowego (*scientific image*). Por. tenże, *Philosophy and the Scientific Image of Man*, s. 32 n.

⁶ Mam tutaj na myśli podaną przez STRAWSONA koncepcję osoby jako pojęcia „[...] bytu pewnego typu, takiego, że zarówno orzeczniki przypisujące stany świadomości jak też orzeczniki przypisujące własności cielesne [...] stosują się w równej mierze do pojedynczego indywiduum tego jednego typu”, tenże, *Indywidua*, s. 99. STRAWSONA pojęcie osoby omawiam w: BREMER, *Osoba – fikcja czy rzeczywistość?*, s. 58-76.

- (F) Problem tożsamości osobowej i pytanie o kryteria umożliwiające określenie ponadczasowej tożsamości osoby.
- (G) Problem wolnej woli.
- (H) Problem przyczynowego oddziaływania pomiędzy stanami mentalnymi a fizykalnymi (tak zwana przyczynowość odgórna).
- (I) Analizy metod używanych przez filozofów przy opisach i wyjaśnianiu zjawisk mentalnych.
- (J) Metodologiczne zależności pomiędzy badaniami filozoficznymi a badaniami w innych naukach kognitywnych.

W rozdziałach dotyczących problemu umysł – ciało zajmuję się w zasadzie teoriami odnoszącymi się do kwestii (G) oraz (H). W rozdziałach dotyczących świadomości omawiam głównie problemy (D) oraz (J). Tylko częściowo wchodzę w zagadnienia wymienione w pozostałych punktach. Najwięcej uwagi poświęcam więc pytaniom:

- Jak opisać i wyjaśnić wzajemne psycho-fizykalne oddziaływania?
- Czy zdarzenia mentalne (często rozumiane jako zdarzenia psychologiczne) mają fizykalne przyczyny i odwrotnie?
- Czy wyniki badań w naukach szczegółowych negują wolną wolę?
- Czego dotyczy tak zwany trudny problem świadomości?

PROBLEMY FILOZOFICZNEGO UJĘCIA ŚWIADOMOŚCI

Dyskusje prowadzone przez ostatnie pięćdziesiąt lat wśród analitycznych filozofów umysłu dotyczyły zasadniczo tematów (G) i (H). W ostatnim czasie dominują pytania o metody analizy subiektywnych stanów mentalnych. W centrum uwagi na nowo znajduje się stary filozoficzny problem świadomości, widziany najczęściej od strony analitycznego naturalizmu⁷.

Zagadnienie świadomości jest we współczesnej anglo-amerykańskiej literaturze filozoficznej dzielone na „trudne problemy świadomości” i „łatwe problemy świadomości”⁸. Łatwe problemy to te, których wyjaśnienie wydaje się bezpośrednio dostępne dla metod nauk kognitywnych, to znaczy jest możliwe w terminach odnoszących się do mechanizmów komputacyjnych lub neuronalnych. Łatwe problemy świadomości obejmują między innymi wyjaśnienie takich zjawisk, jak:

- a) zdawanie sprawozdań o własnych stanach mentalnych,

⁷ Por. MOHR, *Świadomość*, s. 276-279.

⁸ Ang. *easy problems of consciousness* oraz *hard problems of consciousness*. D. CHALMERS odróżnia tak zwane „łatwe” i „trudne” problemy świadomości. „The easy problems of consciousness are those that seem directly susceptible to the standard methods of cognitive science, whereby a phenomenon is explained in terms of computational or neuronal mechanisms. The hard problems are those that seem to resist those methods” (tenże, *Facing Up to the Problem of Consciousness*, s. 200).

- b) zdolność do dotarcia do własnych stanów mentalnych,
- c) skupianie uwagi,
- d) zamierzona kontrola własnych zachowań,
- e) zdolność do kategoryzowania bodźców zewnętrznych i odpowiadania na nie.

Wszystkie te zjawiska są powiązane ze świadomym umysłem. Mówi się na przykład, że stan mentalny jest świadomy, gdy można o nim językowo coś powiedzieć, lub że system jest świadomy jakiejś informacji, gdy na podstawie tej informacji potrafi udzielić odpowiedzi albo gdy potrafi tę informację zintegrować ze swoim działaniem. Aby wyjaśnić zdolność do zdawania sprawozdań, musimy jedynie wyspecyfikować mechanizmy, dzięki którym informacja jest gromadzona i wykorzystana w późniejszych procesach poznawczych.

Naprawdę trudnym problemem świadomości jest problem stanów, w których coś przeżywamy, które zawierają w sobie coś subiektywnego, co wyrażamy pochodzącym od THOMASA NAGLA zwrotem „jak to jest być”. Gdy na przykład widzimy coś czerwonego, to doświadczamy wrażenia wzrokowego, przeżywamy jakąś jakość. Inne przeżycia (doświadczenia) odpowiadają innym modalnościom zmysłowym. Mamy na przykład cielesne odczucia bólu lub mentalnych obrazów. Stany te łączy owo „jak to jest w nich być”. Wszystkie one są stanami przeżyciowymi. Nikt nie kwestionuje, że niektóre organizmy są podmiotami przeżyć. Dlaczego jednak, gdy nasz system kognitywny jest zaangażowany w wizualne lub słuchowe procesy przetwarzania informacji, mamy wizualne lub słuchowe przeżycia? Powszechnie uznaje się, że przeżycie wyłania się z neuronalnego podłoża, nie mamy jednak dobrego wyjaśnienia, dlaczego się ono wyłania i jak się to dzieje. Dlaczego procesy fizyczne dają podstawę do powstania mentalnych stanów przeżyciowych?

Trudny problem świadomości jest więc związany z jej własnościami zawierającymi się w pojęciach „umysł zjawiskowy” i „świadomość zjawiskowa”⁹. Ze świadomością zjawiskową są związane pytania o tak zwane qualia, czyli o rodzaj istnienia kontrowersyjnych, prywatnych, prostych obiektów mentalnych wraz z ich jakościami przeżyciowymi (zjawiskowymi). Problematyka dotycząca subiektywności, qualiów, stanowi niejako uzupełnienie problemu umysł – ciało rozważanego w kontekście wolnej woli (G).

⁹ Ang. *Phenomenal concept of mind, phenomenal consciousness.*